

3-nji tema: Türkmen Türkçesinde edatlar (Türkmen dilinde sözsoňy kömekçiler)

Dersiň maksady:

✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;

✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;

✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,

✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;

✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;

✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;

✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;

✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;

✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

❖ SÖZSOŇY KÖMEKÇILER

Sözüň soňundan gelip, öň ýanyndaky sözüň belli bir şekilde bolmagyny talap edýän we şol söz bilen birlikde bir agza hasaplanýan, öň ýanyndaky sözüň beýleki sözler bilen grammatik gatnaşygyny ýerine ýetirýän kömekçi sözlere sözsoňy kömekçiler diýilýär.

Sözsoňy kömekçileriň esasy hyzmaty özbaşdak many aňladýan, biri beýlekisine garaşly sözleri özara baglanyşdyrmakdan, şolaryň arasyndaky many taýdan bolan her hili gatnaşyklary görkezmekden ybaratdyr. Sözsoňy kömekçiler özbaşdak leksik manysy bolan sözleriň arasyndaky dürli-dürli garaşly gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýärler. Şu tarapdan olar düşüm goşulmalaryna meňzeşdir. Olaryň düşümlerden esasy tapawudy sözsoňy kömekçileriň özbaşdak söz görnüşinde ulanylmagydyr. Sözsoňy kömekçiler goşulmalar ýaly öz öňündäki sözün yzyna gös-göni goşulmaýarlar. Olaryň nähili gatnaşygy bildirmegi öňünden gelýän sözleriň manysy bilen baglydyr.

Sözsoňy kömekçiler özbaşdak many aňlatmaýar, diliň häzirki ýagdaýynda olar leksik manylaryny ýitiripdirler. Belli bir düşümde gelen özbaşdak many aňladýan sözleriň yzyndan gelip, şolar bilen bilelikde ulanylýarlar. Aslynda özbaşdak ulanylýan sözleriň birnäçesi öz leksik manysyndan daşlaşyp, kömekçi atlara we sözsoňy kömekçilere öwrülipdir. Bu proses türki dillerde, türkmen dilinde-de häzir hem dowam edýär.

Sözsoňular degişli sözi bilen ýanaşyk gelýär, olaryň arasyna başga söz düşmeýär. Ulanylyşy taýdan sözsoňy kömekçileriň iki toparyny tapawutlandyrmak mümkin:

1. Asyl sözsoňulara başgaça sözsoňy kömekçiler hem diýilýär. Sebäbi bular diňe sözsoňy hyzmatynda ulanylýarlar.

Olara:

- ✓ **üçin,**
- ✓ **ýaly,**
- ✓ **kimin,**
- ✓ **dek,**
- ✓ **deýin,**

- ✓ **gaýry,**
- ✓ **ötri**

ýaly sözler degişlidir.

Asyl sözsoňularda içki özgeriş has hüýçli geçipdir. Olar ýöňkeme, düşüm goşulmasyny kabul etmeýärler, diňe sözsoňy hyzmatynda ulanylyp, garaşly agzany esasy agza baglap gelýärler.

Olar sözlem agzalarynyň arasyndaky garaşly baglanyşyga hyzmat edýärler. Olar öz ulanylýan ýerinde ýeke-täk grammatiki serişde bolup, şol orundaky baglaýjylyk hyzmatyny hiç bir zat bilen çalşyryp ýa-da taşlap ulanyp bolmaýan kömekçilerdir.

Sözsoňy hyzmatynda gelýän, diňe sözsoňy hyzmatynda ulanylýan sözleriň ýene bir toparynda içki özgeriş has güýçli geçipdir. Bu topara degişli sözler sözsoňy hyzmatynda gelende bir görnüşini saklaýarlar hem-de ýöňkeme we düşüm goşulmasyny kabul etmeýärler.

Meselem:

- ✓ **baka,**
- ✓ **boýunça,**
- ✓ **garşy,**
- ✓ **göra,**
- ✓ **tarap,**
- ✓ **çenli**

sözsoňulary şol bir durkunda hemişe sözsoňy hyzmatynda ulanylýarlar.

Bularyň haýsy sözden hasyl bolany belli bolsa-da, şu durkunda olar öz asyl manylaryndan daşlaşyp, diňe baş, ýöneliş we çykyş düşümlerde gelen atlary garaşly agza hökmünde esasy agza baglaýan sözsoňy hyzmatynda ulanylýarlar.

❖ Sözsoňy hyzmatynda gelýän sözler

Dilde öz material manylaryny, leksik düşünje aňlatmak hyzmatyny saklap, belli bir orunda we şekilde sözsoňy hyzmatyna geçýän sözlere ýasama sözsoňular ýa-da kömekçi atlar diýilýär. Ulanylyşy taýdan bularyň iki görnüşi tapawutlandyrylýar.

1. Içki özgeriş entek güýçli geçmedik, ýöňkeme we düşüm goşulmalary bilen üýtgeýän, belli bir orunda sözsoňy hyzmatyna geçýän sözler kömekçi atlardyr. Beýle sözsoňular aslynda adam ýa-da başga bir predmet bilen genetik taýdan bagly bolup, özleriniň degişli bolan zadyna dahylly düşünjeleri görkezýärler. Bu sözsoňularyň haýsy sözden emele geleni belli. Olaryň esasy aýratynlygy sözlemde ýerine ýetirýän hyzmaty bilen kesgitlenýär.

Kömekçi at hyzmatynda gelende, sözler öz leksik manysyny ýitirýärler. Olar özbaşdak manyly sözleriň arasyndaky orun-giňişlik, käte bolsa wagt, sebäp, maksat ýaly gatnaşyklary bildirýär. Olaryň sözsoňulardan ýene bir tapawudy-**kömekçi atlar diňe eýelik düşümde gelen sözi işliklere baglamak hyzmatyny ýerine ýetirip, ikisi bilelikde bir agza bolýarlar.**

Kömekçi at belli bir ýöňkeme goşulmasyny we diňe lokal düşümlerden biriniň goşulmasyny kabul edende sözsoňy hyzmatyna geçip, galan ýagdaýlarda öz hakyky manysynda gelýär.

Meselem: ýüküň üstüne, saçagyň üstüne, pejiň üstünde, düşegiň üstüne, obanyň üstüne, iş üstüne, sorag üstüne sorag, Nazar baýyň üstünden, gülküleriniň üstünden suw guýlan ýaly, meniň üstüme-maňa, ýurduň üstünden, romanyň üs-de, kämilleşdirmegiň üs-de, bir zadyň üstünden, synam üzre dag, meýdan üzre durar sen, gögüň ýüzüne, gaýalaryň ýüzlerinden, derýa ýüzünde gaýyp, hatyň ýüzüne ýelmäp, şäheriň depesinde, gowaçanyň depesinde, dagyň depesine göz dikdi. , gök çayýň başynda, süri nowanyň başynda dyknyşyp dur, tärimiň başyndan asylan, at toýnagynyň astyndan, kak astyna düşelen, haýatyň düýbünde, uly aladanyň aşagynda/astynda, atlylaryň içinden agtardy, bir sagadyň içinde, tokaýyň etegine, öýüň ortasyna, köçäniň ortarasynda, aýyň ortalarynda, agaçlaryň arasynda, Pakistan bilen Hindistanyň arasynda Kaşmiriň üstünde dawa gidýärdi. Bir ýaş bilen iki ýaşıň arasynda, uky arasynda, iş arasynda, gurluşygyň jümmüşine, şaheriň jümmüşine, öňünde, aldynda, gaşynda, agzynda, aňýrsynda, Bamynyň ýeňsesinden, derýa arkasyna, onuň zyzndan, maşynyň/biri-biriniň zyzndan, aýnanyň garşysyna bardy, Bilbiliň garşysyndan çykdylar, boý, ýaka, gyra, çet, uç, aýak, ugur, ýan, gapdal, duş, alkym, daş, töwerek,

dumly-duş, dert, el, gol, esas, ýatagyň böwrüne, suwuň ýokarsyna aýlandy, watanyň ýolunda, daglaryň goltugynda...

Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlaryň tapawudy esasan şekil taýdan bolup, ulanylyşlary we ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlary meňzeşdir.

Sözsoňy kömekçileriň esasy hyzmaty özbaşdak many aňladýan, biri beýlekisine garaşly sözleri özara baglanyşdyrmakdan, şolaryň arasyndaky many taýdan bolan her hili gatnaşyklary görkezmekden ybaratdyr. Şu tarapdan olar düşüm goşulmasyna meňzeşdir, sözsoňy kömekçileriň esasy tapawudy özbaşdak söz görnüşlerinde ulanylmagydyr.

Sözsoňularyň ulanylyş gerimi has giňdir. Olar baş, ýöneliş hem çykyş düşümdäki sözlerden soň gelýär.

Sözsoňularyň bir topary (**bilen, arkaly, üçin, ýaly, kimin, sebäbi...**) baş düşümdäki atlar, eýelik düşümdäki atlar, görkezme çalyşmalar bilen ulanylýar.

Çenli, deňiç, tarap, bakan, garşy, garaman... we ş.m. ýöneliş düşümdäki sözleriň zyndan ulanylýar.